

УДК 094(37)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2017.134.3.05>А. Коваль, канд. іст. наук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**"NON EXPETERE RASEM": МОТИВИ ПОМПЕЯ І ЦЕЗАРЯ ДЛЯ ВІЙНИ**

Присвячено політичним взаємовідносинам Помпея Великого і Юлія Цезаря напередодні громадянської війни. Розглянуто заходи, реалізовані Помпеем під час консульства 52 р. до Р. Х. та їхній вплив на суспільно-політичне становище Цезаря. Проаналізовано спроби Цезаря продовжити собі командування або здобути нове консульство та підтримку, яку йому надавав Помпей упродовж кількох років. Висловлено припущення на захист теорії про ratio absentis, за якою Цезар робив усе можливе, щоб не повертатися до Риму, оскільки боявся судових переслідувань і покарання. Однак, усі намагання Цезаря уникнути кари йшли врозріз законодавству, яке запровадив Помпей для стабілізації республіки. Вимагаючи в Помпея розпустити війська, із другої половини 50 р. до Р. Х. Цезар почав підготовку до війни. Він не міг змиритися з можливою втратою всіх здобутків і досягнень (dignitas), якби здався своїм опонентам. З іншого боку, Помпей сам не міг піти на поступки Цезарю, оскільки це б означало переписування реформованої ним державної системи. Зроблено висновок, що в середині I ст. до Р. Х. Римська республіка опинилася в заручниках у двох аристократів, які не могли відмовитися від своїх політичних амбіцій і діяли в межах існуючого тоді аристократичного етосу.

Ключові слова: Помпей Великий, Юлій Цезар, Римська республіка, громадянська війна, dignitas

Першопричини громадянської війни, що розпочалася в 49 р. до Р. Х. і призвела до падіння Римської республіки, завжди були предметом жвавих дискусій серед дослідників. Одним із перспективних напрямів цієї проблеми є детальний розгляд взаємовідносин між основними фігурантами зазначеного конфлікту – Помпеем Великим і Юлієм Цезарем. Тривалий час вважали, що розрив персональних відносин між ними був спровокований втратою людей, які служили своєрідним "буфером" між двома полководцями: Юлії, що була дочкою Цезаря та дружиною Помпея, і Марка Красса, товариша по триумвірату. Однак нині ця теорія піддається критиці, у тому числі й у попередніх роботах автора. Та все ж досі не існує загальноприйнятої версії, яка б пояснювала перебіг подій, що призвело до початку громадянської війни в Римі у 49 р. до Р. Х. На нашу думку, коріння цієї війни варто шукати радше в політичному полі, а не в особистих стосунках Помпея і Цезаря.

Зазначена проблема розглядалася в чималій кількості наукових праць, які можна поділити на кілька груп. До першої групи належать праці тих дослідників, що шукають витoki громадянської війни винятково у сфері особистих відносин Помпея і Цезаря. Започаткував цей погляд Т. Моммзен, а у своїх працях розвивали Р. Біллоуз, С. Утченко, І. Горбуліч, А. Єгоров, Ш. Хейлі, Е. Еверітт, Д. Шоттер та ін. Натомість, такі автори, як Е. Груен, Р. Сігер, П. Созерн, Е. Камм та Е. Голсуорсі вважають, що коріння проблеми варто шукати в політичній площині. Перспективне припущення висловила також П. Марін: до розпалювання громадянської війни в 49 р. до Р. Х. призвели суперечності навколо продовження проконсульських повноважень Цезаря [6, с. 139].

Завданням цієї розвідки є прискіпливий аналіз політичних подій у Римі 52 – початку 49 рр. до Р. Х. з метою дати аргументоване пояснення першопричинам громадянської війни, яку розпочав Юлій Цезар.

Гней Помпей Великий у 52 р. до Р. Х. став consule sine collegae, тоді ж прихильники Юлія Цезаря домоглися того, щоб саме його було призначено другим консулом. Ідеться про "закон десяти народних трибунів", за яким Цезар мав стати колегою Помпея, коли прийде відповідний час (Cic. Att. 8. 3.3; Dio. 40. 51.2; Suet. Div. Iul. 26.1). Як пише Аппіан, Цезар сам просив трибунів провести відповідний закон і "за консульства Помпея і без жодного заперечення з його боку це було затверджено" (App. BC. 2.25). Більше того, за словами Цицерона Помпей сам боровся (contendit), щоб цей закон був прийнятий (Cic. Att. 8. 3.3). Вочевидь у цей час іще не відбувся розрив між ними – Помпей відкрито підтримував ідею спільного консулату із Цезарем.

Однак в той час у Галлії, де перебував Цезар, розгорілося повстання Верцингеторикса (Caes. BGall. 7.1-5;

Plut. Caes. 25; Liv. Per. 107) і провінція, що вже здавалася завойованою, потребувала негайного упокорення. Як наслідок – Цезар не мав можливості повернутися до Риму і зайняти консулат, тож йому із Помпеем довелося коригувати свої плани. Він надіслав Помпеєві листа, у якому відмовлявся від консульства в 52 р. до Р. Х., а натомість просив надати йому право на заочне висування в консули пізніше (Suet. Div. Iul. 26.1; Plut. Pomp. 56).

Це, у свою чергу, створило вже складнощі для Помпея, оскільки незадово до цього він провів закон (lex Pompeia de iure magistratum), за яким, окрім іншого, кандидатам заборонялося претендувати на посади заочно (Suet. Div. Iul. 28.3; Dio. 40. 56.1). Попри це, Помпей усе ж проштовхнув закон, яким для Цезаря було зроблено виняток із попереднього [12, с. 117] (Dio. 40. 56.1; Suet. Div. Iul. 28.3; Liv. Per. 107). Цей вчинок Помпея зустрів жорстку опозицію з боку Катона (Liv. Per. 107; Plut. Pomp. 56) і Цицерона (Cic. Att. 7. 1.4; Phil. 2.24), однак він довів справу до кінця.

Щодо цих двох законів про право Цезаря на консульство, то у джерелах спостерігається неабияка плутанина, що надзвичайно ускладнювала відновлення найімовірнішого ходу подій. Зокрема, Аппіан вважає, що закон десяти трибунів стосувався права Цезаря на заочне висування (App. BC. 2.25), а не призначення його колегою Помпея в 52 р. до Р. Х. Проте Светоній і Діон Кассій виразно вказують на протилежне – що спершу трибуни висували законопроект про його консульство в парі із Помпеем, а потім – що Помпей зробив виняток для Цезаря із закону про заборону заочного висування (Suet. Div. Iul. 26.1, 28.3; Dio. 40. 51.2, 56.3).

Плутарх повідомляє, що Катон переконував Помпея не підтримувати прагнення Цезаря на отримання права заочного висування. Він це описує так: "Проти цього заперечив Катон і запропонував, щоб [Цезар] став приватною особою (ιδιώτην) і склав зброю, тоді шукав би з боку громадян нагороду; Помпей поступився цим переконанням, що було надзвичайно підозріло стосовно Цезаря" (Plut. Pomp. 56).

Однак з однієї із "Філіппік" Цицерона нам відомо, що Помпей не піддався на вмовляння, а навпаки – відстоював право (хоч і незаконне) Цезаря на заочне висування кандидатури: "Трапилося два випадки, коли я намовляв Помпея проти Цезаря... не дозволити статись, щоб йому дали право заочних виборів. Якби я переконував його... в цих нещастях не опинилися б" (Cic. Phil. 2. 24). Ці слова Цицерона підтверджуються і Лівієм: "Був проведений закон, що надавав Цезарю право заочно висуватися на консульських виборах" (Liv. Per. 107). Загалом варто зауважити, що Плутарх, описуючи події напередодні громадянської війни, значно більше симпатизує Цезарю.

Ш. Джеймсон подає інший порядок законів Помпея в 52 р. до Р. Х.: на його думку, "закон десяти трибунів" був наслідком призначення Сципіона консулом – тобто був запропонований вже в останні п'ять місяців третього консульства Помпея і, найімовірніше, – після прийняття закону про продовження його командування [4, с. 650–651]. Однак таку інтерпретацію подій 52 р. до Р. Х. ми вважаємо маловірогідною, оскільки вона повністю ігнорує свідчення Цицерона як безпосереднього учасника подій (Cic. Att. 8.3.3).

Оскільки Цезар відмовився стати консулом разом із Помпеем у 52 р. до Р. Х., то останній обрав собі за колегу свого тестя Метелла Сципіона (Plut. Pomp. 51; App. BC. 2.25; Dio. 40. 51.2–3). Йому також продовжили термін командування провінцією на п'ять років і виділили на утримання військ із казни тисячу талантів на рік (Plut. Caes. 28; Pomp. 55; App. BC. 2.24; Dio. 40. 56.2). Однак він укотре знехтував своїми обов'язками командуючого і залишився в Італії, управляючи провінціями через своїх легатів (Dio. 40. 59.2; Plut. Caes. 28). Із листа Цицерона (Cic. Att. 5. 11.3) дізнаємося, що Помпей усе ж хотів вирушити в Іспанію для повноцінного проконсульства. Проте сам Цицерон за посередництва Варрона і Феофана з Мітілени (обидва – відомі помпеянці) тиснув на Помпея Великого, щоб той залишився в Італії.

У чому полягали причини невинної боротьби Цезаря в 52 р. до Р. Х. за *ratio absentis*? Коріння проблеми сягали ще його першого консульства – Цезаря мали притягти до суду за насильство, влаштоване під час голосування за вигідні тріумвірам закони (Suet. Div. Iul. 23.1). Це, до речі, стало головним положенням так званої теорії судового переслідування ("the prosecution theory"), яка постулює, що головною причиною початку громадянської війни було бажання противників Цезаря засудити його за порушення законів у 59 р. до Р. Х. Цим і були зумовлені всі їхні спроби дострокового завершення його проконсульства в Галлії. Цієї теорії дотримувалися такі дослідники, як К. Джирардет, Г. Стентон, К. Раафлуб та ін. [8, с. 159].

Однак, поки Цезар залишався носієм імперія – тобто консулом або проконсулом – він мав імунітет від судових переслідувань [1, с. 189; 15, с. 33]. З огляду на це після першого консульства він вирушив у провінцію і через народних трибунів домігся, щоб його судили вже після завершення проконсульства (Suet. Div. Iul. 23.1-2). Отже, Цезар вирішив перестраховатися і домігся для себе *ratio absentis*, оскільки, повернувшись до Риму для участі у виборах *ex officio*, його могли притягнути до відповідальності. Таким чином, він створив для себе гарантію, що на момент завершення терміну його проконсульства в Галлії у березні 49 р. до Р. Х. [4, с. 644–648], він зможе стати консулом і знову буде невідсудний.

Могло б здаватися, що, оскільки Помпей забезпечив Цезареві *ratio absentis*, то це питання мало вважатися остаточно вирішеним. Проте ситуація склалася цілком протилежна. Закон Помпея *de provinciis*, який мав покласти край підкупам під час виборів магістратів, становив і найбільшу небезпеку для Цезаря [12, с. 117]. Його стараннями були зведені нанівець, оскільки встановлювався обов'язковий п'ятирічний проміжок між магістратурою і промагістратурою [14, с. 84–85].

У 51 р. до Р. Х. відновилися чергові спроби усунути Цезаря від командування – консул Марк Клавдій Марцелл хотів внести на розгляд сенату пропозицію відкликати Цезаря до Риму і призначити йому наступника в Галлії достроково, оскільки після придушення повстань війну можна було вважати закінченою [5, с. 97] (Suet. Div. Iul. 28.2; Caes. BGall. 8.53; Liv. Per. 108; App. BC. 2.26). І в черговий раз Помпей виступив з підтримкою Цезаря, учинивши протидію пропозиції Марцелла (Cic. Att. 8. 3.3). Тобто, ще в червні 51 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8.

1.2) Помпей підтримував колишнього тестя й ознак розриву між ними ще не було помітно.

Цілком очевидно, що саме завдяки позиції Помпея розгляд питання про відкликання Цезаря з Галлії відкладався аж до жовтня 51 р. до Р. Х. Так, 30 вересня 51 р. до Р. Х. консул Марк Марцелл виголосив промову (*relationem*), на основі якої сенат прийняв сенатусконсулт, яким постановив, що це питання має остаточно бути вирішеним наступними консулами (Луцій Павло і Гай Марцелл) на засіданні сенату 20 лютого 50 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8.8.5). Кореспондент Цицерона – Марк Целій Руф – зазначив, що сенат зміг нарешті ухвалити постанову щодо відкликання Цезаря винятково тому, що стала відома думка Помпея із цього питання. Як передав Руф Цицерону, "нарешті Гней Помпей висловив своє ставлення: щоб вирішували [питання про] відкликання його [Цезаря] після безрезневих календ" (Cic. Fam. 8.8.4), тобто – 1 березня. Таким чином, Помпей домігся від противників Цезаря дотримуватися вимог *legis Pompeia Licinia*, за яким забороняли обговорювати питання щодо припинення проконсульства Цезаря до 1 березня 50 р. до Р. Х. [3, с. 186; 11, с. 96].

Щоб не допустити дострокового припинення своїх повноважень, Цезареві були потрібні як сильне лобі в керівництві республіки, так і підтримка римського плебсу. Він щедро обдаровував сенаторів, їхніх родичів, навіть вільновідпущеників і рабів, які користувалися прихильністю своїх панів. Окрім цього, він давав великі позики під низькі відсотки і через своїх людей усіляко підтримував тих, хто опинявся у скруті через борги чи суди (Suet. Iul. 27. 1-2). Римський же плебс Цезар навіртай до себе, розпочинаючи масштабні будівництва в Римі й обіцяючи влаштувати незабутні ігри на честь його померлої дочки – Юлії (Suet. Iul. 26. 2-3). Вочевидь, він прагнув перевершити популярність Помпея, яку той здобув улаштуванням дуже пишних ігор для освячення свого театру у 55 р. до Р. Х.

Водночас перед Цезарем залишалася проблема відсутності лояльних йому магістратів, адже жорсткі закони Помпея унеможливили підкуп коміцій для проведення на посади потрібних людей. Зважаючи на це, він вирішив підкупити чинних магістратів. Це були консул Луцій Емілій Лепід Павло і народний трибун Гай Куріон, причому обидва спершу вважалися відвертими противниками Цезаря. Однак Емілій Павло керував реставрацією на форумі відомої базиліки Емілія й, вочевидь, йому забракло коштів для продовження проекту. Цезар скористався нагодою і подарував йому тисячу п'ятсот талантів, чим купив якщо не лояльність консула, то хоча б його нейтралітет (Plut. Caes. 29; Pomp. 58; Suet. Iul. 29.1; App. BC. 2. 26).

Куріон же мав величезні борги, які Цезар із задоволенням відшкодував, чим привернув до себе цього народного трибуна (Plut. Caes. 29; Pomp. 58; Suet. Iul. 29.2; Dio. 40. 60.1-4; Vell. 2. 48. 3-4; App. BC. 2.26). Цей зв'язок ними тримався в таємниці до того часу, поки становище Цезаря не потребувало б радикальних втручань. Так, якщо ще в лютому 50 р. до Р. Х. виникали підозри, що Куріон може працювати на Цезаря (Cic. Fam. 6.5), то вже на початку квітня Цицерон упевнено заявляв, що трибун за жодних умов не збирався ставити на обговорення питання Цезаревих провінцій (Cic. Att. 6. 2.6). В інших джерелах також зазначено, що до певного часу Куріон майстерно приховував свою відданість Цезарю і вдавав із себе його противника (App. BC. 2. 27; Vell. 2. 48.4; Dio. 40. 61.1–3).

Ситуація почала загострюватися, коли на Сході вкотре активізувалося протистояння із Парфією (Cic. Att. 6. 1. 3, 14). Оскільки східні провінції з кінця 60-х рр. до Р. Х. вважалися "вотчиною" Помпея, то природно, що саме він був першим кандидатом на командування у новій війні на Сході. Відтак, принаймні із зими 50 р.

до Р. Х. він готувався вирушити на війну з парфійцями (Cic. Att. 6. 1.14).

Проте сталося так, що у квітні або травні 50 р. до Р. Х. Гней Помпей, перебуваючи в Неаполі, небезпечно захворів і був практично при смерті. Якби він тоді помер, то це була б смерть військового і державного лідера в zenіті слави (Cic. Tusc. 1.86; Vell. 2. 48.2). Дійсно, авторитет Помпея був тоді настільки великим, що його одужання святкувала вся Італія, ніби щойно уникнула найбільшого для себе лиха (Cic. Tusc. 1.86; Vell. 2. 48.2; Plut. Pomp. 57; Dio. 41. 6.3; App. BC. 2.28). Можна припустити, що його хвороба тривала принаймні до кінця червня (Cic. Att. 6. 3.4). Відповідно, ні про який похід до Парфії не йшлося.

Перед хворобою Помпея Куріон відкрито виступив у ролі агента Цезаря. Це було пов'язано з тим, що останньому визначили точний термін припинення повноважень – 13 листопада 50 р. до Р. Х. (Cic. Fam. 8. 11.3; Fam. 2. 13.3). Народний трибун миттєво покинув усі свої справи і присвятив себе винятково питанню Цезаревих провінцій, при цьому різко критикуючи діяльність Помпея – особливо під час другого консульства (Cic. Fam. 8. 11.3). Уже в червні Куріон наклав вето на постанову сенату про складання Цезарем повноважень у листопаді (Cic. Fam. 8. 13.2). На противагу цьому він запропонував, щоб Помпей і Цезар разом розпустили свої війська; останній навіть надіслав листа, у якому гаряче підтримував взаємне роззброєння (Cic. Fam. 8. 14.2; Caes. BG. 8. 52; Plut. Caes. 30; App. BC. 2.27; Liv. Per. 109). Помпей, який тоді ще перебував на лікуванні в Неаполі, відправив листа в сенат, у якому описав, що він сам не прагнув ні третього консульства, ні намісництва і командування військами – його було покликано для зміцнення держави, що він вважав великою честю. Помпей запевнив, що готовий достроково скласти із себе повноваження одночасно із Цезарем. Він також повторив це, коли невдовзі особисто виступив перед сенатом і заявив, що Цезар після довготривалих війн в Галлії мав би тепер перейти до цивільного життя (App. BC. 2.27).

У цьому контексті виникає закономірне питання: для чого Цезар закликав Помпея до взаємного роззброєння. Адже в такому разі він би став цивільною особою й, повернувшись до Риму, потрапив би під суд, як того бажали його противники. Отже, результат для нього був би той самий, якби він погодився б на дострокове припинення повноважень у листопаді 50 р. до Р. Х. або якби дочекався завершення свого терміну 1 березня 49 р. до Р. Х. Чому ж він вважав розпуск Помпеем військ гарантією своєї безпеки?

На нашу думку, закликаючи іншу сторону роззброїтися, Цезар почав готуватися до війни. Доказом цього стали дії Куріона після того, як Гней Помпей погодився на взаємний розпуск військ. Куріон тоді заявив, що роззброєння не має бути одночасним: спочатку повноваження мав скласти Помпей і тільки потім – Цезар (App. BC. 2. 28; Dio. 40. 62.3-4). Цілком очевидно, що Куріон таким чином прагнув забезпечити тактичну ініціативу для свого патрона.

Після таких пропозицій лідери сенатської партії впевнилися в неминучості війни. Так, Катон відкрито заговорив про те, що Цезар погрожує державі силою (Plut. Cat. Min. 51). У серпні ж 50 р. до Р. Х. Марк Целій Руф писав Цицерону, що ворожнеча Помпея і Цезаря досягла такого рівня, що може бути вирішена тільки силою і "в обох є відповідний настрій і засоби" (Cic. Fam. 8. 14.4). Більше того, Руф переконував Цицерона в необхідності визначитися, на чий бік стати у майбутньому конфлікті, зазначаючи, що в мирний час слід ставати на бік того, хто має рацію, але під час війни – на бік сильнішого. З його слів ми можемо зрозуміти, що тоді годі було визначити, хто володіє більшими силами (Cic. Fam. 8. 14.3).

Коли зросла переконаність у ймовірності громадянської війни, було здійснено спробу послабити Цезаря. Ще влітку 51 р. до Р. Х. сенат закликав його і Помпея виділити по одному легіонові, щоб відправити підкріплення в Сирію, оскільки ситуація тоді здавалася критичною і не було часу для проведення додаткового набору [10, с. 141].

Помпей же під тиском сенату був змушений обрати той легіон, який він у 55 р. до Р. Х. позичив Цезарю (Cic. Fam. 8. 4.4; Plut. Pomp. 56). Адже в Галлії активні бойові дії завершилися, а війна на Сході потребувала добре навчених солдатів із недавнім бойовим досвідом. Однак тодішні промагістрати на Сході Бібул і Цицерон зуміли упоратися наявними в них силами й ці додаткові війська тоді залишилися в Капуї (App. BC. 2. 29; Dio. 40. 66.1). Тепер же сенат знову постановив повернути ці два легіони нібито для тієї ж таки війни проти Парфії і Цезар, очевидно, був у той момент не готовим до війни і відправив їх до Італії (Caes. BG. 8. 54; Plut. Caes. 29; Dio. 40. 65-66.1; App. BC. 2.29).

Коли ці два легіони прибули до Італії, їх командир почав переконувати Помпея у слабкості становища Цезаря: ніби солдати втомилися від тривалої війни і готові перейти на бік Помпея, щойно опиняться в Італії. Як нас переконують деякі джерела, на основі цієї інформації Помпей повірив у легку перемогу і практично не готувався до прийдешньої війни (Plut. Pomp. 52; App. BC. 2. 30; Dio. 40. 66.3-4). До цього епізоду належить знаменита фраза Помпея: на запитання, де ж те військо, яким він збирається битися із Цезарем, він нібито відповів, що варто йому лише тупнути ногою, як одразу ж з'являться і піхота, і кіннота (Plut. Pomp. 57).

Усе ж, складно повірити, що такий досвідчений знавець військової справи, як Помпей, міг легковажити такою очевидною небезпекою і не здійснити жодних приготувань. У цьому контексті його поведінку добре пояснює теорія, сформована Л. Пококом. На його думку, Помпей, безсумнівно, мав заздалегідь підготовлений план війни із Цезарем: він мав намір спиратися першочергово на флот і контроль над провінціями: Іспаніями, Африкою, Сардинією, Сицилією, провінціями Сходу. Як вважав автор, Помпей розумів, що першим полем бою стане Італія і в його планах було віддати півострів разом із Римом у руки Цезаря [9, с. 77-79]. Л. Покок припускав, що свою стратегію Помпей переважно тримав у таємниці [9, с. 77] – насамперед тому, що інші вважали б план добровільно віддати Рим у руки противнику неприйнятним. Полководець обговорював свої плани з окремими людьми і, видаючи їх невеликими порціями, апробував свої ідеї.

Так, уперше тільки натяк на задум Помпея залишити Рим ми зустрічаємо на початку жовтня 50 р. до Р. Х. (Cic. Att. 6. 8.2). Дещо детальніша інформація датується вже 26-м грудня, коли Цицерон описав Аттику свою тривалу і ґрунтовну розмову із Помпеем. Останній тоді не тільки не бачив можливостей для примирення, але навіть не вважав, що воно потрібне. На думку Помпея, навіть якщо б Цезар став консулом і без військ, то це означало б загибель держави ("οὐχ οὐκ οὐκ τῆς πολιτείας"), однак він був схильний вважати, що Цезар радше збереже за собою війська та провінції, ніж обере консульство (Cic. Att. 7. 8.4). Очевидно, що Помпей добре розумів безвихідь становища, у якому опинився його противник: щоб не потрапити під суд, Цезар мав триматися за свій імперій, доки не став би консулом; водночас – у зв'язку із встановленим законом Помпея про провінції п'ятирічним терміном між магістратурою і промагістратурою – консулат був би для Цезаря тільки відстрочкою, а не спасінням; відтак, Помпей цілком слушно вважав, що, ставши консулом, Цезар усіма силами намагатиметься скасувати або переписати реформи, про-

ведені Помпеем під час третього консульства, що й було ним охарактеризовано як "σύγχυσις τῆς πολιτείας". При цьому він розумів, що Цезар радше покладатиметься на наявні в нього значні сили зараз, ніж на примарну можливість у майбутньому подолати своїх суперників у політичній боротьбі. А тому, оскільки той не збирався роззброюватися, то і він сам готувався до війни. За словами Цицерона, Помпей висловив повну впевненість як у власних силах, так і в силах держави (Cic. Att. 7. 8.4). Однак далі він пише, що його дещо хвилювала думка про залишення Риму (Cic. Att. 7. 8.5). Від людини, яка щойно була впевненою у своїх силах, було би дивно почути такі сумніви, однак наступне припущення дозволяє краще зрозуміти ці слова: Помпея хвилювала не сама необхідність залишити Рим, а те, як на це відреагують його соратники.

Про задум Помпея ідеться і в наступному листі Цицерона, у якому він зазначає, що в разі початку війни необхідно або боротися за Рим, або залишити його, перекинувшись при цьому постачання продовольства (commeatu) й інших засобів, насамперед – військ (reliquis copiis) (Cic. Att. 7. 9.2). Л. Покок припустив, що в цьому місці Цицерон прямо зацітував Помпея, але сам при цьому не розумів, що той викладає йому свою стратегію [9, с. 78]. Контролюючи Середземномор'я, Помпей міг заблокувати свого противника в Італії, адже в того не було морського транспорту. Помпей же міг отримувати поповнення із провінцій і погрожувати розпочати економічну блокаду Апеннінського п-ва. Як людина, що боролася із продовольчою кризою в 57–56 рр. до Р. Х., він прекрасно розумів, наскільки залежить Італія (насамперед Рим) від імпортованого із провінцій зерна. У перспективі Цезар міг опинитися перед загрозою голодних бунтів у містах, що мало б серйозні наслідки для його іміджу та боєздатності його солдатів. Таким чином, на нашу думку, є помилковим вважати, що Помпей був настільки самовпевненим, що вважав свою перемогу неминучою [10, с. 146] і тому не здійснював жодних кроків для підготовки до війни. Найімовірніше, його стратегія не досить добре висвітлена у джерелах, оскільки він намагався не розголошувати її, передчуваючи, що задум відступити з Італії буде незрозумілим і неприйнятним для його соратників [9, с. 78] – помпеянці вважали відступ з Італії ганебною втечею, а не стратегічним маневром. Можна також припустити, що, будучи не тільки свідком, а й учасником Союзницької війни і громадянської війни Сулли, Помпей прагнув уникнути повторного розорення та руйнування Італії, і заради цього був готовий перенести війну у провінції – його однодумцем у цьому був Катон (Plut. Cat. Min. 53).

Уже ближче до кінця 50 р. до Р. Х. Цезар запропонував сенату поступку – якщо до цього в його підпорядкуванні було три провінції (Цизальпійська та Трансальпійська Галлії й Іллірік) з десятима легіонами, то тепер він погоджувався залишити за собою один Іллірік із двома легіонами (Suet. Iul. 29. 2; App. BC. 2.32; Plut. Caes. 31; Pomp. 59), аби тільки зберегти імперію. Таку пропозицію він зробив уже після того, як на початку грудня Куріон спробував востаннє проштовхнути в сенаті взаємне роззброєння Помпея і Цезаря. Він попросив сенаторів, щоб в один бік відійшли ті, хто вважає за потрібне роззброїти тільки Цезаря, а в інший – ті, що вважали за необхідне вимагати складання повноважень обома полководцями. Внаслідок цього виявилось, що другого варіанту дотримувалися 370 сенаторів, а першого – трохи більше 20 (Plut. Pomp. 58; Caes. 30; App. BC. 2. 30; Dio. 40. 64.2-3). Однак голосування тоді так і не відбулося, оскільки противники Цезаря затягнули обговорення пропозиції (Caes. BG. 8. 52; Plut. Cat. Min. 51). Натомість наступного дня консул Марцелл віддав наказ Помпееві стати на захист держави, узявши

на себе командування забороненими у Цезаря двома легіонами й здійснивши новий набір (Plut. Pomp. 59; App. BC. 2. 31; Dio. 40. 64.4).

Як бачимо, значна частина римського політикуму була готова на поступки задля уникнення громадянської війни (Cic. Att. 7. 6.2). Цицерон, який визнавав вимоги Цезаря відвертим шантажем держави, усе ж узявся переконувати Помпея прийняти їх, щоб не допустити конфлікту (Cic. Att. 7. 3.5). Проте, як нами вже було зазначено, Помпей вважав війну неминучою (Cic. Att. 7. 4.2; 7. 8.4-5) і не погоджувався ні на продовження командування Цезаря, ні на надання йому консулату, в обох випадках вважаючи його небезпечним для Республіки. Ми допускаємо, що Помпей, керувався тими ж мотивами, які сучасні дослідники приписують Цезареві.

Низка дослідників нині дотримується думки, що Цезар, ставлячи надмірні й незаконні вимоги перед сенатом, керувався не так страхом перед судом і кредиторами, як потребою захистити свою гідність – *dignitas* [7, с. 486–489; 8, с. 167–178; 13, с. 67–68]. Якщо ми подивимося на подібні випадки в житті Помпея, то побачимо, що й він неодноразово опинявся у такому ж становищі. Наприклад, уже описані нами вимоги першого триумфу в Сулли або домагання консульства в 70 р. до Р. Х. – усі ці випадки, коли Помпей домагався офіційного визнання своїх фактичних здобутків, були аналогічні спробам Цезаря не втратити свої здобутки і становили після десятирічного проконсульства в Галлії. Ті ж самі мотиви рухали Помпеем і в 60–59 рр. до Р. Х. – під час організації першого триумвірату. На нашу думку, те ж саме ми спостерігаємо і в його відмові прийняти вимоги Цезаря в 50 р. до Р. Х. Адже зовсім не випадково Помпей пояснював Цицерону свою жорстку позицію стосовно Цезаря тим, що виконання вимог останнього означало б загибель держави – "σύγχυσις τῆς πολιτείας".

У розумінні Помпея держава тоді існувала винятково завдяки його діям під час одноосібного консульства, коли його було обрано "врятувати Республіку". Як зазначалося вище, задоволення вимог Цезаря означало б порушення встановленого Помпеем порядку, а обрання його консулом взагалі могло нести в собі загрозу скасування більшості здійснених Помпеем заходів у 52 р. до Р. Х. Таким чином, відмовляючи претензіям Цезаря, він так само захищав свою *dignitas* – свої здобутки, результат своєї діяльності. Це аж ніяк не вияв потягу до "формальної законності", як колись писав Т. Моммзен [Моммзен/44–45]: Помпей порушував закон і в 71 р. до Р. Х., коли вимагав консулату і триумфу; не задумуючись, сприяв порушенню законів Цезарем у 59 р. до Р. Х.; а всі ті підкупи і випадки прямого застосування насильства, що возвели Помпея на його другий консулат, взагалі немає сенсу перераховувати. *Dignitas* – саме те, що змушувало Цезаря воювати проти Республіки, змушувало й Помпея захищати її. Зрозуміло, що оскільки останній був насамперед солдатом, а не політиком, то й боротися за свою *dignitas*, а разом із нею – і за *rei publicae*, йому було комфортніше на полі битви, а не на форумі чи в сенатській курії. Найімовірніше, саме цим можна пояснити слова Цицерона, що Помпей "не тільки не прагне миру, а боїться його" (Cic. Att. 7. 8.5).

Отже, уже після того, як Помпей отримав офіційний наказ озброюватися проти Цезаря, останній зробив іще одну спробу запропонувати свої умови. Двоє народних трибунів 49 р. до Р. Х. – Марк Антоній та Квінт Кассій Лонгін – прочитали в сенаті його листа, у якому він укорте пропонував роззброїтися, якщо це ж саме зробить і Помпей (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1–2; Plut. Pomp. 59; Caes. 31; Cat. Min. 51; Dio. 41. 1.1–4; App. BC. 2. 32; Vell. 2. 49.4). Однак новий Консул Луцій Корнелій Лентул Крус і тесть Помпея Метелл Сципіон поставили на

голосування пропозицію вважати Цезаря ворогом держави, якщо він не розпустить військ (Caes. BC. 1. 2).

Народні трибуни Антоній та Кассій вівували цю пропозицію (Caes. BC. 1. 2; Liv. Per. 109), а пропозиція Цицерона залишити в розпорядженні Цезаря одну провінцію та легіон зустріла опір Лентула і Катона (Plut. Rom. 59; Caes. 31). Однак уже через тиждень, коли в Римі активно поширювалися чутки, що Цезар вторгся в Італію і зайняв місто Арімін, сенат зібрався в повному складі, щоб ухвалити постанову про надзвичайне становище – *senatus consultum ultimum*. Згідно з нею, Гней Помпей, консули і всі особи, наділені імперією, отримували надзвичайні повноваження для усунення всіх загроз Республіці – "*ne quid res publica detrimenti capiat*" – "щоб держава не зазнала збитків" (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1. 5; Liv. Per. 109; Sall. Cat. 29.2). Коли трибуни намагалися протестувати, консул Лентул попросив їх вийти, щоб вони уникнули словесних образ на свою адресу (App. BC. 2. 33). Антоній же відреагував на таке дуже різко – він обвинуватив сенат у порушенні принципу недоторканності особи народного трибуна, хоча в дійсності до них не застосовували ніякої сили (Cic. Fam. 16. 11.2). Після запальної промови, Антоній разом із Кассієм негайно покинули Рим і вирушили до Цезаря (Cic. Fam. 16. 11.2; Caes. BC. 1. 8; App. BC. 2. 33; Dio. 41. 3.2; Plut. Caes. 31; Liv. Per. 109). Останній завдяки цьому отримав привід для війни – свою агресію проти Республіки він виправдовував необхідністю захистити права народних трибунів (Caes. BC. 1. 7).

Отже, проаналізувавши окремі політичні події в Римі із 52 до початку 49 р. до Р. Х., можна дійти таких висновків. Упродовж тривалого часу Помпей дійсно підтримував Цезаря – погодився взяти його собі в колеги й кілька разів відкладав закінчення проконсульських повноважень. Він відмовився це робити лише тоді, коли питання проконсульства чи консульства Цезаря поставило під загрозу законодавство 52 р. до Р. Х. До того часу ми не фіксуємо між двома діячами серйозних суперечностей, які могли б призвести до громадянської війни. Як і Помпей, Цезар був римським аристократом. Більшість їхніх дій – включно з політичними амбіціями – були продиктовані специфічним аристократичним етосом, притаманним класичним суспільствам. Цей етос вимагав постійного змагання – або на полі битви, або здобутою славою, досягненнями, популярністю, авторитетом. Останнє було частиною такого поняття як *dignitas*, гідність. Для Помпея найвищим досягненням було одноосібне консульство і законодавство, яким, як він міг вважати, було врятовано Республіку від анархії. Для Цезаря – його завоювання в Галлії під час проконсульського командування. Відповідно, кожен докладав усіх можливих політичних зусиль, щоб зберегти свої досягнення недоторканими. Однак наприкінці 50 р. до Р. Х. ситуація набула такого характеру, що політичні амбіції одного діяча вступали в безпосередній конфлікт з амбіціями іншого. Обставини, що склалися, вимагали або

чиєсь поступки, або силового рішення. Це врешті і призвело до нової громадянської війни.

Список використаних джерел

1. Васильев В.А. Магистратская власть в Риме в республиканскую эпоху: традиции и инновации: дисс... канд. ист. наук: 07.00.03 / Васильев Андрей Владимирович. – СПб, 2014. – 215 с.
2. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – Т. 3. – 640 с.
3. Billows R.A. Julius Caesar: The Colossus of Rome / Richard A. Billows. – L. & N. Y.: Routledge, 2009. – 312 p.
4. Jameson Sh. The Intended Date of Caesar's Return from Gaul / Shelach Jameson // Latomus. – 1970. – Т. 29, Fasc. 3. – P. 638–660.
5. Kamm A. Julius Caesar. A Life / Antony Kamm. – L.: Routledge, 2006. – 192 p.
6. Marin P. Blood in the Forum: The Struggle for the Roman Republic / Pamela Marin. – L. and N. Y.: Continuum, 2009. – 198 p.
7. Meier C. Caesar / Christian Meier. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1993. – S. 665
8. Mornstein-Marx R. Caesar's Alleged fear of Prosecution ad His "Ratio Absentis" in the Approach to the Civil War / Robert Mornstein-Marx // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2007. – Bd. 56, H. 2. – P. 159–178.
9. Pocock L.G. What Made Pompeius Fight in 49 B.C.? / L.G. Pocock // Greece & Rome. – 1959. – Vol. 6, No. 1. – P. 68–81.
10. Seager Robin. Pompey the Great: a Political Biography / Robin Seager – 2nd [updated] ed. – Oxford: Blackwell Publishing, 2002. – 287 p.
11. Southern P. Julius Caesar / Patricia Southern. – Stroud & Charleston: Tempus, 2001. – 158 p.
12. Southern P. Pompey the Great / Patricia Southern. – Stroud & Charleston: Tempus, 2002. – 192 p.
13. Stanton G.R. Why Did Caesar Cross the Rubicon? / G.R. Stanton // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2003. – Bd. 52, H. 1. – P. 67–68
14. Steel C. The Lex Pompeia de Provinciis of 52 B.C.: A Reconsideration / Catherine Steel // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 2012. – Bd. 61, H. 1. – P. 83–93.
15. Weinrib E.J. The Prosecution of Roman Magistrates / E.J. Weinrib // Phoenix. – 1968. – Vol. 22, No. 1–2. – P. 33.

References

1. VASIL'EV V.A. (2014) *Magistratskaya Vlast' v Rime v Respublikanskuyu Epoxu: Tradicii i Innovacii*. Unpublished Thesis (PhD), Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennii Universitet, Sankt-Peterburg.
2. MOMMSEN T. (1997) *Istoriya Rima*. Rostov-na-Donu: Feniks. T. 3.
3. BILLOWS R.A. (2009) *Julius Caesar: The Colossus of Rome*. L. & N. Y.: Routledge.
4. JAMESON Sh. (1970) The Intended Date of Caesar's Return from Gaul. *Latomus*. T. 29, Fasc. 3, 638–660.
5. KAMM A. (2006) *Julius Caesar. A Life*. L.: Routledge.
6. MARIN P. (2009) *Blood in the Forum: The Struggle for the Roman Republic*. L. and N. Y.: Continuum.
7. MEIER C. (1993) *Caesar*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
8. MORNSTEIN-MARX R. (2007) Caesar's Alleged fear of Prosecution ad His "Ratio Absentis" in the Approach to the Civil War. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 56, H. 2, 159–178.
9. POCKOCK L.G. (1959) What Made Pompeius Fight in 49 B.C.? *Greece & Rome*. Vol. 6, No. 1, 68–81.
10. SEAGER R. (2002) *Pompey the Great: a Political Biography*. Oxford: Blackwell Publishing.
11. SOUTHERN P. (2001) *Julius Caesar*. Stroud & Charleston: Tempus.
12. SOUTHERN P. (2002) *Pompey the Great*. Stroud & Charleston: Tempus.
13. STANTON G.R. (2003) Why Did Caesar Cross the Rubicon? *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 52, H. 1, 67–68.
14. STEEL C. (2012) The Lex Pompeia de Provinciis of 52 B.C.: A Reconsideration. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 61, H. 1, 83–93.
15. WEINRIB E.J. (1968) The Prosecution of Roman Magistrates. *Phoenix*. Vol. 22, No. 1–2, 32–56.

Надійшла до редакції 17.08.17

A. Koval, Ph.D. in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"NON EXPETERE PACEM": POMPEY'S AND CAESAR'S MOTIVES FOR A CIVIL WAR

The article is dedicated to the political relationships of Pompey the Great and Julius Caesar shortly before the Civil war. Pompey's legislation of 52 BC and its impact on Caesar's political and social position is revised. Caesar's attempts to prolong his command or to obtain a new consulship are analyzed in the article, as same as Pompey's backing of Caesar's efforts. The correctness of the theory of the *ratio absentis* is supposed. According to this theory, Caesar was in fear of the unavoidable prosecution, that's why he refused to return to the city as a civilian. In the same time, Caesar's efforts created a danger to the political system of the Roman republic, which had been established by Pompey's legislation of 52 BC. Caesar started to prepare for a war from the second half of 50 BC – and at the same time he was demanding to dissolve Pompey's troops. Because of his *dignitas*, Caesar couldn't allow himself became an object of prosecution. The same reason obliged Pompey to refuse Caesar's demands. As a conclusion it must be emphasized, that in the middle of the 1st century BC the Roman republic became a hostage of two nobles, whose political ambitions and aristocratic ethos caused a Civil war.

Keywords: Pompey the Great, Julius Caesar, Roman republic, Civil war, *dignitas*.